

२.१ मालकीच्या भांडवलाचे स्रोत

२.१.१ भाग

२.१.२ प्रतिधारण नफा

२.२ कर्जाक भांडवलाचे स्रोत

२.२.१ कर्जरोखे

२.२.२ ठेवींचा स्वीकार

२.२.३ बंधपत्रे

२.२.४ अमेरिकन ठेव पावती, जागतिक ठेव पावती (ADR and GDR)

२.२.५ व्यावसायिक बँका

२.२.६ वित्तीय संस्था

२.२.७ व्यापारी कर्जे

२.३ फरक

प्रस्तावना :

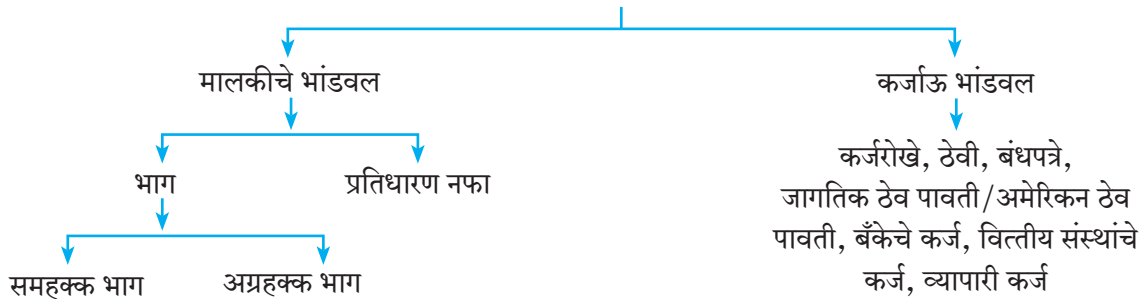
उद्योग व्यवसायातील प्रत्येक कार्य पार पाडण्याची गुरुकिल्ली 'वित्त' (finance) कडे असते. कोणत्याही व्यावसायिक कार्याचा पाठपुरावा आर्थिक पाठिंब्याशिवाय केला जाऊ शकत नाही. व्यवसाय करताना प्रत्येक टप्प्यावर निधीची गरज असते. कंपनीचे प्रवर्तन, संघटन तसेच उद्योग व्यवसायातील नियमित कार्यासाठीही याची आवश्यकता असते. व्यवसायातील प्रत्येक कृती ही शेवटी 'वित्ता'शी संबंधितच असते.

व्यावसायिक संस्थेला आवश्यक असलेल्या निधीला 'भांडवल' असे म्हटले जाते. प्रत्येक व्यवसाय संस्थेला त्याच्या कार्यासाठी विशिष्ट भांडवलाची आवश्यकता असते. 'संयुक्त भांडवली संस्था' (कंपनी), ही आधुनिक व्यावसायिक संस्था आहे तसेच हा मोठा उपक्रमही आहे. अशा संस्थेस मोठ्या प्रमाणावर भांडवलाची आवश्यकता असते. संयुक्त भांडवली संस्थेच्या व्यवस्थापनात मोठ्या प्रमाणावर भांडवल संचय किंवा भांडवल निर्मितीला विशेष महत्त्व आहे.

'भांडवल निर्मिती' म्हणजे कंपनीच्या 'आर्थिक योजने'नुसार विविध स्रोतांकडून भांडवल जमा करण्याची प्रक्रिया आहे.

कंपनी वेगवेगळ्या स्रोतांद्वारे मोठ्या प्रमाणावर निधी जमा करते. व्यवसायासाठी उपलब्ध असलेल्या वित्तपुरवठ्याचे विविध स्रोत खालील तक्त्यामध्ये स्पष्ट केले आहेत.

वित्त पुरवठ्याचे स्रोत

वरील स्रोतांचे अंतर्गत व बहिर्गत (बाह्य) स्रोत असे वर्गीकरण केले जाते.

- बाह्य स्रोत : संस्थे बाहेरच्या मार्गाने जमा केलेला निधी.
- अंतर्गत स्रोत : संस्थेने संस्थांतर्गत मार्गाने जमा केलेला निधी.

२.१ मालकीच्या भांडवलाचे स्रोत

मालकाच्या (भागधारकाच्या) मदतीने कंपनीने उभे केलेले भांडवल म्हणजेच मालकीचे भांडवल होय. भागधारक कंपनीचे भाग खरेदी करतात आणि आवश्यक भांडवल पुरवितात. मालकीच्या भांडवलाचा हा एक प्रकार आहे.

मालकीच्या भांडवलाचा आणखी एक प्रकार म्हणजे संचित नफा किंवा प्रतिधारण नफा! यालाच 'नफ्याची पुनर्गुंतवणूक' (Ploughing back of profit) असेही म्हणतात. कंपनीच्या नफ्याची कंपनीच्याच व्यवसायात पुनर्गुंतवणूक करणे असा याचा अर्थ होतो. निधी उभारणीचा हा अंतर्गत स्रोत आहे.

मालकीचे भांडवल हे कायमस्वरूपी व्यवसायात राहणारे भांडवल मानले जाते. हे कंपनी विसर्जनाच्या वेळीच परत केले जाते.

भाग भांडवलाच्या रूपातील मालकी भांडवल हे नवीन कंपनीसाठी प्रारंभिक स्रोत आहे. नंतरच्या काळातही अतिरिक्त भांडवलाची गरज पूर्ण करण्यासाठीही याचा उपयोग होतो. तथापि संचित नफा हा भांडवलाचा प्राथमिक स्रोत असू शकत नाही परंतु जेव्हा कंपनी आपला व्यवसाय फायदेशीररित्या चालविते तेव्हा हा स्रोत महत्त्वपूर्ण असू शकतो.

भाग भांडवल हा भांडवलाचा सार्वत्रिक आढळणारा असा प्रकार आहे. कंपनीच्या आवश्यक भांडवलाची रक्कम प्रवर्तक ठरवितात. ही भाग-भांडवलाची रक्कम 'अधिकृत भांडवल' (authorised capital) म्हणून ओळखली जाते. ही रक्कम कंपनीच्या घटनापत्रकात नमूद केली जाते. आता आपण याचा सविस्तर अभ्यास करू.

२.१.१ भाग

कंपनी कायदा २०१३, कलम २ (८४) नुसार 'भाग' या संज्ञेची व्याख्या अशी आहे. 'भाग म्हणजे कंपनीच्या भाग भांडवलातील एक हिस्सा व भाग साठ्याचाही यात समावेश केला जातो.'

भाग भांडवलाची विभागणी ज्या घटकाने केली जाते तो घटक म्हणजे 'भाग' होय. कंपनीचे भांडवल असे छोट्या भागांमध्ये विभागलेले असते. असा प्रत्येक छोटा हिस्सा म्हणजे 'भाग' होय. प्रत्येक छोट्या हिश्याचे मूल्य म्हणजेच भागाचे दर्शनी मूल्य! कंपनीचे भाग हे अल्प मूल्याचे असल्यामुळे आम जनता भाग खरेदी करून कंपनीच्या भांडवल उभारणीमध्ये सहभागी होऊ शकते.

कोणतीही व्यक्ती स्वतःच्या इच्छेनुसार कितीही भाग खरेदी करू शकते. जी व्यक्ती असे 'भाग' खरेदी करते त्याला 'भागधारक' अथवा 'कंपनीचा सदस्य' असे संबोधले जाते.

• भागांची वैशिष्ट्ये :

१. अर्थ : भाग हा भाग भांडवलाचा छोटासा घटक आहे.

२. मालकी हक्क : भाग खरेदी करून मालक झालेल्या व्यक्तीला भागधारक असे म्हणतात. भाग हे भागधारकाचा कंपनीवरील मालकी हक्क दर्शवितात.

३. अनुक्रमांक : भागांचे डिमटेरिअलायझेशन झाले नसेल (भौतिक स्वरूपात असेल) तर प्रत्येक 'भागा'स स्वतंत्र अनुक्रमांक असतो व तो भाग दाखवल्यावर (share certificate) नमूद केलेला असतो.

४. हक्क असल्याचा पुरावा : भाग प्रमाणपत्र हे कंपनीने तिच्या सर्वमान्य मुद्रे अंतर्गत जारी केलेले असते. भाग मालकीचा हक्क दर्शवणारा हा दस्तऐवज आहे. भाग ही कोणतीही दृश्य वस्तू नसून ती 'भाग प्रमाणपत्र' स्वरूपात ठेवलेली असते किंवा इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात (D'mat) ही रूपांतरित केली जाते.

५. भागाचे मूल्य : प्रत्येक भागाला एक विशिष्ट मूल्य असते ते असे दर्शविले जाते.

अ) दर्शनी मूल्य (Face Value) : हे मूल्य 'भाग प्रमाणपत्रा'वर नमूद केलेले असते व कंपनीच्या घटनापत्रकामध्येही नोंदविलेले असते.

ब) विक्री मूल्य (Issue Price) : कंपनी या किंमतीला भाग विक्री करते.

क) बाजार मूल्य (Market Value) : हे मूल्य भाग बाजारातील मागणी (demand) व पुरवठा (supply) यांच्यानुसार ठरविले जाते.

६. **हक्क** : भागधारकांना काही हक्क प्रदान केले जातात. उदाहरणार्थ – लाभांश प्राप्तीचा अधिकार, लेखापुस्तकांच्या तपासणीचा अधिकार, भागधारकांच्या बैठकीस उपस्थित राहण्याचा अधिकार, भागधारकांच्या बैठकीत मतदानाचा अधिकार इत्यादी.

७. **मिळकत** : भागधारक कंपनीच्या वाटपयोग्य नफ्यातून वाटा मिळविण्यास पात्र असतो. यालाच 'लाभांश' असे म्हणतात.

८. **हस्तांतरण** : नियमावलीतील नियमानुसार सार्वजनिक कंपनीचे भाग मुक्तपणे हस्तांतरित करता येतात.

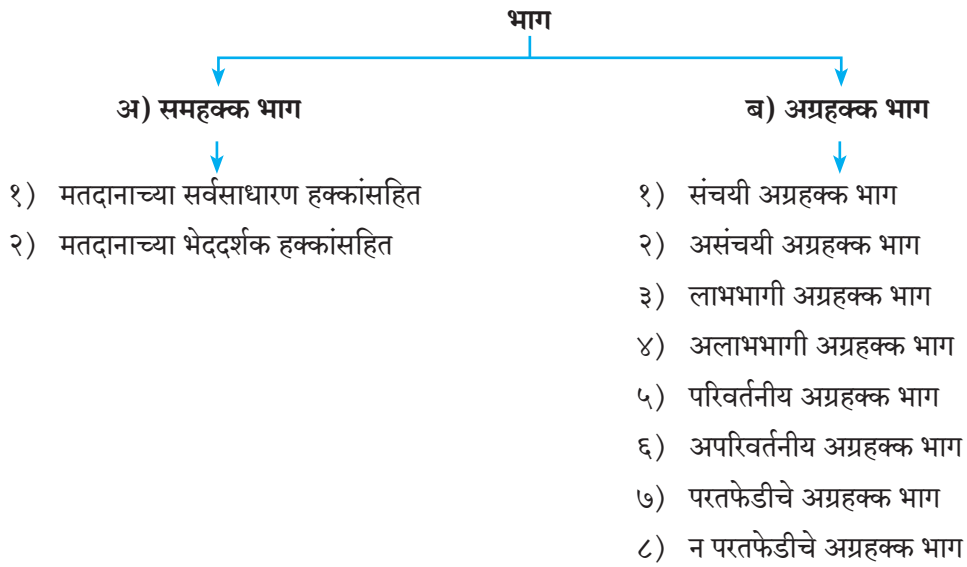
९. **भागधारकाची मालमत्ता** : भाग ही भागधारकाची 'चल मालमत्ता' (movable property) आहे.

१०. **भागांचे प्रकार** : कंपनी दोन प्रकारच्या भागांची विक्री करू शकते.

(अ) समहक्क भाग (ब) अग्रहक्क भाग

● **भागांचे प्रकार :**

कंपनी कायदा २०१३, कलम ४३ नुसार कंपनी वेगवेगळ्या प्रकारच्या भागांची विक्री करू शकते त्यासाठी त्यांचे हक्क, लाभ, जोखीम अशा गोष्टी लक्षात घेतल्या जातात. खालील तक्ता भागांचे विविध प्रकार दर्शवितो.

अ) समहक्क भाग : समहक्क भागांना 'साधारण भाग' असेही संबोधले जाते.

कंपनी कायदानुसार समहक्क भागांची व्याख्या अशी आहे. 'समहक्क भाग म्हणजे असे भाग जे अग्रहक्क भाग नसतात'. वरील व्याख्येनुसार समहक्क भागांची दोन वैशिष्ट्ये आहेत.

अ) अग्रहक्क भागांना लाभांश दिल्यानंतर समहक्क भागांना लाभांश दिला जातो.

ब) कंपनी विसर्जनावेळी भांडवल परतफेडीसाठी समहक्क भागधारकांना अग्रक्रम दिला जात नाही.

उद्योग व्यवसायासाठी लागणाऱ्या प्राथमिक व मूलभूत भांडवलाचा समहक्क भाग हा महत्त्वाचा स्रोत आहे. समहक्क भागांकडेच कंपनीचा मालकी हक्क असतो पण त्याबरोबर येणारी जोखीमही ते उचलत असतात. कंपनी विसर्जनानंतर सर्व गुंतवणूकदारांची रक्कम प्रथम परत केली जाते व उर्वरित रक्कम समहक्क भागधारकांना दिली जाते. याच कारणासाठी समहक्क भागधारकांना 'मालमत्ता व लाभांशाचे' अवशेष भागाचे हक्कदार' असे म्हटले जाते.

समहक्क भागधारकांसाठी कोणताही निश्चित अथवा बांधिलकी असलेला भार कंपनी उचलत नाही. लाभांशाचा दर नियामक मंडळाने ठरविल्यानुसार दिला जातो. एखाद्या वर्षी कंपनीला कमी नफा झाला तर समहक्क भागधारकांना कमी लाभांश दिला जातो व तोटा झाला असेल तर लाभांश दिला जात नाही. अशाप्रकारे समहक्क भागधारकांचे भाग्य कंपनीच्या चढ-उतारांशी जोडलेले असते. जर कंपनी यशस्वी झाली तर चांगल्या आर्थिक लाभाचा आनंद ते घेऊ शकतात आणि जर कंपनी अयशस्वी झाली तर मुख्यतः सगळी जोखीम त्यांना पेलावी लागते. याच कारणांमुळे समहक्क भागभांडवलाला 'साहसी भांडवल' किंवा जोखीमचे भांडवल असे म्हणतात. समहक्क भागधारकांना 'खरा जोखीम पत्करणारा' असे म्हटले जाते.

तथापि समहक्क भागधारकांचा कंपनीच्या व्यवस्थापनामध्ये सहभाग असतो. त्यांना कंपनीच्या सर्वसाधारण सभेसाठी आमंत्रित केले जाते. प्रत्येक समहक्क भागधारकाला मतदानाचा हक्क असतो. सर्वसाधारण सभेतील चर्चेमध्ये ते सहभागी होतात व मतदानाचा हक्क बजावतात. व्यवस्थापनातील त्यांचे प्रतिनिधी ते निवडतात. अशाप्रकारे ते खऱ्या अर्थाने कंपनीचे 'मालक' असतात.

■ समहक्क भागांची वैशिष्ट्ये :

- १) **कायमस्वरूपी भागभांडवल :** समहक्क भाग हे 'न परतफेडीचे' भाग आहेत. समहक्क भागांची रक्कम कंपनीच्या जीवनकालामध्ये परत दिली जात नाही. त्यांची परतफेड कंपनी विसर्जनानंतर करता येते. अशाप्रकारे समहक्क भागधारक कंपनीला दीर्घमुदतीचे व कायमस्वरूपी भांडवल उपलब्ध करून देतात.
- २) **अस्थिर लाभांशाचे दर :** समहक्क भागांसाठी कंपनीने लाभांशाचा कोणताही दर निश्चित केलेला नसतो. लाभांशाचा दर एकूण नफ्यानुसार कमी वा जास्त होत असतो. जर कंपनीने जास्त प्रमाणात नफा कमावला असेल तर लाभांशाचा दर अधिक दिला जातो. तसेच नफा अपुरा असेल तर व्यवस्थापक लाभांशाचे वाटप लांबणीवर टाकू शकतात. समहक्क भागधारक लाभांशासाठी व्यवस्थापकांवर सक्ती करू शकत नाहीत. समहक्क भाग धारकांचा लाभांश हा नियमित तसेच निश्चित नसतो, तर त्यात चढउतार होत असतात.
- ३) **हक्क :** समहक्क भाग धारकांना काही हक्क प्रदान केले आहेत ते असे -
  - अ) **मतदानाचा हक्क :** या हक्काद्वारे समहक्क भागधारक संचालकांची निवड करतात, कंपनीची घटना किंवा नियमावलीत दुरुस्ती करू शकतात.
  - ब) **नफ्यामधील सहभागाचा हक्क :** हा अत्यंत महत्त्वाचा हक्क आहे. समहक्क भाग धारकांना नफ्यात वाटा मिळण्याचा हक्क आहे, जो लाभांश म्हणून वितरित केला जातो. कंपनी यशस्वी असेल व सढळ नफा कमावत असेल तर समहक्क भाग धारकांना मोठ्या लाभांशाचा फायदा घेता येतो.
  - क) **लेखा पुस्तकाच्या तपासणीचा हक्क :** समहक्क भागधारकांना ते ज्या कंपनीचे मालक आहेत त्या कंपनीच्या लेखा पुस्तकांची तपासणी करण्याचा हक्क आहे.
  - ड) **भागांच्या हस्तांतरणाचा हक्क :** समहक्क भागधारक नियमावलीत नमूद केलेल्या तरतुदीनुसार समहक्क भाग हस्तांतरणाचा हक्क उपभोगू शकतात.
- ४) **अग्रक्रम हक्क नाही :** समहक्क भागधारकांना लाभांश वाटपाकरिता अग्रक्रम दिला जात नाही. याचाच अर्थ अग्रहक्क भागधारकांना प्रथमतः लाभांश दिला जातो व त्यानंतर समहक्क भागधारकांना लाभांश दिला जातो. कंपनी विसर्जनानंतरही समहक्क भागधारकांना त्यांचे भांडवल सर्वात शेवटी परत केले जाते. शिल्लक रक्कमेतून कर्ज व अग्रहक्कभागांची परतफेड केल्यानंतर जर रक्कम शिल्लक राहत नसेल तर समहक्क भागधारकांना कोणतीही रक्कम दिली जात नाही.
- ५) **नियंत्रण :** समहक्क भागधारक कंपनीवर नियंत्रण ठेवून असतो. त्यांचे वर्णन 'कंपनीचे खरे मालक' असे केले जाते. मतदान करण्याचा हक्क केवळ समहक्क भागधारकांना दिला आहे. प्रत्येक समहक्क भागधारकास त्याने धारण केलेल्या भागांच्या प्रमाणानुसार मतदानाचा हक्क असतो. हा हक्क त्यांना कायद्याने प्रदान केला आहे. वैयक्तिकरित्या सभेला हजर न राहता ते प्रतिनिधींच्या (Proxy) मार्फतही मतदानाचा हक्क बजावू शकतात. मतदानाचा हक्क बजावून ते कंपनीच्या व्यवस्थापन व कामकाजात सहभागी होऊ शकतात. कंपनीच्या व्यवस्थापनासाठी संचालक मंडळाचे सदस्य ते निवडतात. सर्वसाधारण सभेत चर्चेत असलेल्या सर्व बाबींवर त्यांना मत देण्याची मुभा आहे. अशाप्रकारे समहक्क भागधारक कंपनी व्यवस्थापनावर नियंत्रण ठेवतात.
- ६) **जोखीम :** समहक्क भागधारक कंपनी संबंधित असलेली जास्तीतजास्त जोखीम पेलत असतात. जेव्हा कंपनीवर आर्थिक आणीबाणीची वेळ येते तेव्हा असे संकट पेलायला ते तयार असतात.

कंपनीने एखाद्या वर्षी कमी नफा कमावला असेल तर समहक्क भागधारकास कमी लाभांश दिला जातो. त्यामुळे भागांचे बाजारमूल्य कमी होऊन त्यास 'भांडवली तोटा' सहन करावा लागतो. अशाप्रकारे समहक्क भागधारक हे सर्व जोखीम उचलणारे भागधारक आहेत.

- ७) **अवशेष भागाचे दावेदार :** समहक्क भागधारक कंपनीचे मालक असल्यामुळे, कंपनीचे सर्व खर्च, विविध कर दिल्यानंतर कंपनीतील मालमत्तेच्या उर्वरित भागाचे दावेदार असतात.

अवशेष भागाचा दावा म्हणजे कंपनीच्या मिळकतीवरील अंतिम दावा!

समहक्क भागधारक जरी शेवटचे दावेदार असले तरी उर्वरित सर्व मिळकत मिळविण्याचा फायदा त्यांना आहे.

- ८) **कंपनीच्या मालमत्तेवर अधिकार नाही :** समहक्क भागधारकांना कंपनीच्या कोणत्याही मालमत्तेवर अधिकार सांगता येत नाही.

मालमत्तेवर बोजा निर्माण करणे : सावकाराच्या वतीने कंपनीच्या मालमत्तेवर निर्माण केलेले हक्क, म्हणजे जर कर्जरोख्यांची परतफेड करण्यास कंपनी दोषी आढळल्यास सावकार तिची मालमत्ता विकून ती रक्कम वसूल करू शकते.

- ९) **अधिलाभांश भाग/बोनस भाग :** अधिलाभांश भाग हे समहक्क भागधारकास 'बक्षीस' म्हणून विनामूल्य दिले जातात. हे भाग विद्यमान भागधारकांना विनामूल्य दिले जातात. जमा झालेल्या नफ्यातून हे समभाग दिले जातात. समभागांच्या प्रमाणात अधिलाभांश भाग दिले जातात. समहक्क भागांची 'भांडवली गुंतवणूक' अशा प्रकारे स्वतःच वाढते. हा लाभ फक्त समहक्क भागधारकांना उपलब्ध आहे.

- १०) **हक्कभाग :** जेव्हा एखाद्या कंपनीला विस्ताराच्या उद्देशाने अधिक निधींची आवश्यकता असते आणि नवीन भागांची विक्री करून पुढील भांडवल जमा करते, तेव्हा विद्यमान भागधारकांना प्रथम भाग देण्याला प्राधान्य दिले जाते. यालाच 'हक्कभाग' देणे असे म्हणतात. समहक्क भागधारकांना त्यांच्या आधिपासून असलेल्या भागांच्या प्रमाणात हे समभाग दिले जातात.

- ११) **दर्शनी मूल्य :** समहक्क भागांचे दर्शनीमूल्य कमी असते. हे मूल्य रु. १०/- किंवा अगदी रु. १/- सुद्धा असू शकते.

- १२) **बाजारमूल्य :** 'मागणी व पुरवठा' यानुसार समहक्क भागांच्या बाजार मूल्यांचे चढउतार होत असतात. समहक्क भागांची 'मागणी व पुरवठा' ही मिळविलेला एकूण नफा व घोषित लाभांश या दोन गोष्टींवर अवलंबून असते.

जेव्हा कंपनी भरघोस नफा मिळविते तेव्हा त्यांच्या भागांचे मूल्य वधारते पण जेव्हा त्यांचे नुकसान होते तेव्हा त्यांचे बाजारमूल्य कमी होते.

अन्य प्रतिभूतींच्या तुलनेत समहक्क भागांच्या बाजारमूल्यांमध्ये वारंवार चढ उतार झालेले दिसून येतात म्हणूनच या भागांचे स्टॉकबाजांना खूप आकर्षण वाटते.

प्रतिभूतींच्या मूल्य बदलामुळे नफा मिळविण्याचा प्रयत्न स्टॉकबाज करतो.

- १३) **भांडवल वृद्धी (Capital appreciation) :** जेव्हा भागबाजारात भागांचे बाजारमूल्य वाढते तेव्हा भाग-भांडवलाची वृद्धी होते. कंपनीचा नफा तसेच कंपनीची समृद्धी हे कंपनीची भागबाजारात प्रतिष्ठा वाढवितात त्यामुळे भागांच्या मूल्यामध्ये वृद्धी होते.

- **समहक्क भागांचे प्रकार :** समहक्क भागांचे दोन प्रकार आहेत.

१) मतदानाच्या सर्वसाधारण हक्कासहित

२) मतदानाच्या भेददर्शक हक्कासहित

- १) **मतदानाच्या सर्वसाधारण हक्कासहित :** अशा प्रकारच्या भागधारकांना मतदानाचे सर्वसाधारण हक्क असतात. हे भागधारक त्यांनी धारण केलेल्या भागांच्या प्रमाणात मते देऊ शकतात.

२) **मतदानाच्या भेददर्शक हक्कासहित** : अशा प्रकारचे भाग धारण करणाऱ्या समहक्क भागधारकांना मतदान, लाभांश किंवा कंपनी नियम २०१४ मधील नियम ४, यानुसार सर्वसामान्य भागधारकांपेक्षा वेगळे हक्क दिले जातात.

कंपनी मतदानाचा हक्क किंवा मतदानाचा हक्कच नसलेले भाग यांची विक्री करू शकते. अशा भागधारकांना लाभांश अतिरिक्त दरानेही मिळण्याचे हक्क दिलेले असतात.

ब) अग्रहक्क भाग : या भागांना काही विशेष सवलती व अग्रक्रमहक्क असतात. असे हक्क समहक्क भागांना नसतात. अग्रहक्क भागांचे विशेष हक्क असे आहेत.

अ) लाभांश देण्याच्या वेळी यांचा अग्रक्रमाने विचार केला जातो.

ब) कंपनी विसर्जनाच्या वेळी भाग भांडवलाच्या परतफेडीसाठी यांचा अग्रक्रमाने विचार केला जातो.

अग्रहक्क भागधारकास लाभांश अग्रक्रमाने व निश्चित दराने दिला जातो. लाभांशाचा दर पूर्व निर्धारित असतो व तो विक्रीच्या वेळेस ठरविलेला असतो.

या भागधारकांना मतदानाचा सर्वसाधारण हक्क नसतो परंतु ज्या मुद्द्यांवरील निर्णयाचा अग्रहक्क भागधारकाच्या गुंतवणुकीवर थेट परिणाम होऊ शकतो अशा मुद्द्यांवर ते मतदान करू शकतात. उदाहरणार्थ त्यांच्या हक्कांमध्ये बदल केल्यास अथवा कंपनीची विक्री इत्यादी संदर्भात त्यांना मतदान करता येते.

अग्रहक्क भागधारक हे कंपनीचे सहमालक आहेत, पण ते कंपनीचे 'नियंत्रक' नाहीत. या प्रकारचे भाग जे गुंतवणूकदार सावध असतात ते खरेदी करतात कारण त्यांना त्यांच्या मुद्दलाची सुरक्षितता व नियमित लाभांश यांचीच काळजी असते.

■ अग्रहक्क भागाची वैशिष्ट्ये :

१) **लाभांशासाठी अग्रहक्क** : अग्रहक्क भागधारकांचा वार्षिक निव्वळ नफ्याच्या (net profit) वितरणीय रकमेवर प्रथम दावा असतो. समहक्क भागांना लाभांश देण्यापूर्वी अग्रहक्क भागांना लाभांश दिला जातो.

२) **भांडवल परतफेडीचा अग्रहक्क** : कंपनी विसर्जनाच्या वेळी भाग भांडवलाच्या परतफेडीसाठी या भागांचा अग्रक्रमाने विचार केला जातो. यामुळे भांडवल नुकसानीपासून अग्रहक्क भागधारकांचे संरक्षण होते.

३) **निश्चित परतावा** : अग्रहक्क भागांना निश्चित दराने लाभांश दिला जातो. हा दर पूर्वनिर्धारित असतो. हा निश्चित रकमेच्या स्वरूपात असतो किंवा नित दराने दिला जातो.

अग्रहक्क भागांना केवळ नफ्यामधूनच लाभांश दिला जातो. लाभांश दर निश्चित असला तरी कर्जावरील निश्चित व्याज दर व या दोन गोष्टींमध्ये फरक आहे. आर्थिक संकटाच्या काळात संचालकांनी कोणताही लाभांश न देण्याचा निर्णय घेतला तर अग्रहक्क भागधारकांना न दिलेल्या लाभांशावर हक्क सांगता येत नाही.

४) **भांडवलाचे स्वरूप** : अग्रहक्क भाग कंपनीला कायमस्वरूपी असलेले भांडवल पुरवत नाहीत. एका ठरावीक कालावधीनंतर त्यांच्या भांडवलाची परतफेड केली जाते. कंपनी 'न परतफेडीच्या' अग्रहक्क भागांची विक्री करू शकत नाही.

कंपनी स्थापनेनंतरच्या काळामध्ये हे अग्रहक्क भाग भांडवल गोळा केले जाते. हे भाग कंपनीच्या अतिरिक्त भांडवलाची गरज भागविण्यासाठी विक्रीस आणले जातात.

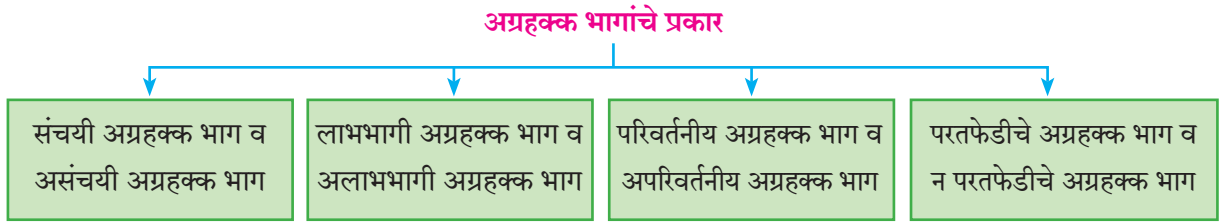
लाभांशाचे दर तसेच बाजार मूल्य यात चढ उतार होत नसल्याने अग्रहक्क भाग भांडवल हे 'सुरक्षित भांडवल' समजले जाते.

५) **बाजारमूल्य** : अग्रहक्क भागांना दिला जाणारा लाभांशाचा दर स्थिर असल्यामुळे त्यांचे बाजारमूल्य बदलत नाही. समहक्क भागांशी याची तुलना केल्यास या भागांची मूल्य वृद्धी होत नाही.

- ६) **मतदानाचा अधिकार** : अग्रहक्क भागांना मतदानाचे सर्वसाधारण हक्क नसतात. कंपनीच्या कामकाजावर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार यांना नाही. परंतु थेट त्यांच्या अधिकारावर परिणाम करणाऱ्या कंपनीच्या कोणत्याही ठरावावर मतदान करण्याचा त्यांना अधिकार आहे. उदाहरणार्थ - भांडवलाच्या परतफेडीच्या अटींमधील बदल किंवा दोन वर्षांपासूनच्या लाभांशाची थकबाकी आहे. अशा मुद्द्यांसाठी ते मतदान करू शकतात.
- ७) **जोखीम** : सावध असणारे गुंतवणूकदार साधारणपणे अग्रहक्क भागांची खरेदी करतात. भांडवलाची सुरक्षितता व निश्चित लाभांश असे दोन फायदे अग्रहक्क भागांशी निगडित आहेत. त्यामुळे मंदीच्या काळात जेव्हा व्याजदराची सतत घसरण होत असते. अशावेळी या भागधारकांना अग्रहक्क एक वरदानच असते.
- ८) **दर्शनी मूल्य** : समहक्क भागांपेक्षा अग्रहक्क भागांचे दर्शनी मूल्य जास्त असते. त्यांचे दर्शनी मूल्य साधारण रु. १००/- इतके असते.
- ९) **हक्कभाग व बोनस भाग** : अग्रहक्क भाग हे हक्क भाग व बोनस भाग मिळण्यास पात्र नसतात.
- १०) **गुंतवणूकदाराचे स्वरूप** : माफक अपेक्षा असणाऱ्या गुंतवणूकदारांना हे भाग आकर्षित करतात. परिवर्तनास विरोध करणारा, सावध, भांडवलाच्या सुरक्षिततेत स्वारस्य असणारा, गुंतवणुकीवर स्थिर परताव्याची अपेक्षा करणारा गुंतवणूकदार अशा भागांना पसंती देतो.

■ **अग्रहक्क भागांचे प्रकार :**

- १) **संचयी अग्रहक्क भाग** : ज्या भागांना, न दिलेला लाभांश पूर्णतः देईपर्यंत संचित होत राहतो, त्यांना संचयी अग्रहक्क भाग असे म्हणतात. जर अपुऱ्या नफ्यामुळे कंपनी एक किंवा अधिक वर्षांचा लाभांश देऊ शकली नाही तर अशा लाभांशाची थकबाकी संचित होत जाते. जेव्हा कंपनी चांगला नफा कमावते, त्या वर्षी लाभांशाची थकबाकी भागधारकांना दिली जाते. समहक्कभागधारकांना लाभांश देण्यापूर्वीच ही थकबाकी अग्रहक्क भागांना दिली जाते.
- नियमावलीत वेगळी तरतूद नमूद केलेली नसल्यास कंपनीचे अग्रहक्क भाग हे 'संचयी' अग्रहक्कभाग असतात, पूर्णतः लाभांशाची थकबाकी दिली जात नाही तो पर्यंत अशी थकबाकी पुढील वर्षाकरिता अग्रेसीत (carry forward) होते.
- २) **असंचयी अग्रहक्क भाग** : या अग्रहक्क भागांवरील लाभांश संचित होत नाही. त्या वर्षीच्या नफ्यातूनच त्यांना लाभांश दिला जातो. जर कंपनीला एखाद्या वर्षी नफा झाला नाही तर असंचयी अग्रहक्क भागांना लाभांश मिळत नाही. प्रत्येक वर्षाच्या लाभांशाचा हिशोब त्या वर्षापुरताच ठेवला जातो. एखाद्या वर्षी जर कंपनी लाभांश देऊ शकली नाही तर त्या वर्षीच्या लाभांशाला कायमचे मुकतात.
- ३) **लाभभागी अग्रहक्क भाग** : ज्या अग्रहक्क भागांना निश्चित लाभांश व्यतिरिक्त कंपनीच्या अतिरिक्त नफ्यामध्ये काही वाटा दिला जातो. अशा भागांना लाभभागी अग्रहक्क भाग असे म्हणतात. समहक्क भागधारकाला द्यावयाच्या लाभांशाची कमाल मर्यादा नियमावलीमध्ये नमूद केलेली असते. कमाल लाभांश त्यांना देऊन झाल्यावर जो वाटप योग्य नफा उरतो त्यातील वाटा मिळविण्यास लाभभागी अग्रहक्क भाग पात्र असतात.
- ४) **अलाभभागी अग्रहक्क भाग** : जर कंपनीच्या नियमावलीमध्ये कोणतीही तरतूद नसेल तर सर्व अग्रहक्क भाग हे अलाभभागी अग्रहक्क भागच समजले जातात. अशा अग्रहक्क भागांचा लाभांशाचा दर भागविक्रीच्या शर्ती/

अटीमध्ये नमूद केलेला असतो. अलाभभागी अग्रहक्क भाग हे फक्त निश्चित केलेला लाभांश मिळण्यासच पात्र असतात.

५) **परिवर्तनीय अग्रहक्क भाग** : या अग्रहक्क भागांचे ठरावीक मुदतीनंतर समहक्क भागांमध्ये रूपांतर केले जाते.

६) **अपरिवर्तनीय अग्रहक्क भाग** : अपरिवर्तनीय अग्रहक्क भागांना समहक्क भागांमध्ये रूपांतरित होण्याचा पर्याय उपलब्ध नसतो.

७) **परतफेडीचे अग्रहक्क भाग** : परतफेडीच्या अग्रहक्क भागांना गुंतविलेले भांडवल ठरावीक मुदतीनंतर परत केले जाते. नियमावलीत तरतूद असेल तरच कंपनी अशाप्रकारच्या अग्रहक्क भागांचे वितरण करू शकतात. भांडवलाची परतफेड वाटप योग्य नफ्यातून किंवा नवीन समहक्क भागांच्या विक्रीतून आलेल्या पैशातून कंपनी करू शकते.

८) **न परत फेडीचे अग्रहक्क भाग** : अशा अग्रहक्क भागांची परतफेड कंपनीच्या विसर्जनानंतरच केली जाते. कंपनी कायदा २०१३, कलम ५५ (१) नुसार कंपनी न परतफेडीच्या अग्रहक्क भागांची विक्री करू शकत नाही.

२.१.२ प्रतिधारण नफा/संचयी मिळकत (Retained earnings) :

व्यावसायिक संस्थांच्या मिळकतीमध्ये नेहमी बदल होत असतो म्हणून जेव्हा नफ्याचे प्रमाण जास्त असते तेव्हा त्यातील काही भाग बाजूला ठेवणे हा सुज्ञपणाचा निर्णय असतो. दूरदर्शी व धोरणाने वागणारी कंपनी मिळविलेला संपूर्ण नफा भागधारकांमध्ये वाटून टाकत नाही. नफ्याचा काही भाग 'राखीव निधीच्या' रूपात ठेवला जातो. हा राखीव निधीचा साठा म्हणजेच कंपनीची 'संचयी मिळकत' होय. अशी संचयी मिळकत वर्षानुवर्षे जमा होत राहते. हा जमा झालेला नफा, लाभांश म्हणून वितरित न करता व्यवसायात गुंतविला जातो.

“संस्थेच्या नफा जमा (संचय) करण्याच्या प्रक्रियेस आणि त्याचा व्यवसायात वापर करण्याच्या पद्धतीस 'संचयी मिळकत' असे संबोधले जाते.”

सोप्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास निव्वळ नफ्याचा (net profit) असा हिस्सा जो भागधारकांना लाभांश म्हणून वितरित केला जात नाही व तो कंपनीच्या 'राखीव निधी'च्या रूपात साठविला जातो कंपनी राखीव निधीचे रूपांतर 'बोनस भाग भांडवलात' करते व अशा तऱ्हेने नफ्याचे परिवर्तन भांडवलात होते. बोनस भागांचे वाटप करून नफ्याचे भांडवलात रूपांतर करणे यालाच 'नफ्याची पुनर्गुंतवणूक (ploughing back of profit) किंवा 'स्वयं वित्तउभारणी' (Self financing) असे म्हणतात. विद्यमान समहक्क भागधारकांना बोनस भाग विनामूल्य दिले जातात.

व्यवस्थापन बोनस भागांचे वाटप करून संचयी मिळकतीचे रूपांतर कायमस्वरूपी भागभांडवलामध्ये करते. दीर्घ मुदतीचे भांडवल जमा करण्याचा हा एक महत्त्वाचा स्रोत आहे. निधी उभारणीचा हा एक सोपा व स्वस्त असा मार्ग आहे. हा वित्तपुरवठा करण्याचा अंतर्गत स्रोत आहे. भांडवल उभारणीसाठी याचा वापर प्रस्थापित कंपन्या करत असतात.

संचयी मिळकती निश्चित करणारे घटक :

१) **कंपनीचा एकूण नफा** : जर नफ्याचे प्रमाण जास्त असेल तर कंपनी त्यातील थोड्या भागाची बचत करून बाजूला ठेवते. जे. एफ. केन्सच्या मते “जास्त प्रमाणात नफा असेल तर जास्त प्रमाणात बचत असे याचे सूत्र आहे.” शिवाय संचालक मंडळाची मनोभूमिका सुद्धा 'संचयी मिळकती'चे प्रमाण ठरविण्यास कारणीभूत असते.

२) **कर प्रणालीचे धोरण** : कंपनीचे बचत करण्याचे प्रमाण हे सरकारच्या कर आकारणीच्या धोरणावर अवलंबून असते. जर सरकार मोठ्या प्रमाणात कर आकारणी करत असेल तर कंपनी जास्त बचत करू शकत नाही जर बचतच कमी असेल तर 'संचयी नफा' सुद्धा कमी होतो.

३) **लाभांशाचे धोरण** : नफा वाटपाची पद्धत ही कंपनीच्या संचालक मंडळाच्या धोरणाचाच एक भाग आहे. जर कंपनी 'सुरक्षित लाभांश धोरण' (conservative dividend policy) अवलंबत असेल तर नफ्याचे संचयीकरण जास्त होते पण अशा धोरणामुळे कंपनीला कमी लाभांश दर घोषित करावा लागतो.

४) **सरकारी नियंत्रण :** देशातील अर्थव्यवस्थेची सूत्रे सरकारच्या हातात असतात. प्रत्येक कंपनीला सरकारी कायद्यांचे पालन करावे लागते व त्यानुसारच लाभांशाचे धोरण राबवावे लागते.

२.२ कर्जाऊ भांडवलाचे स्रोत :

कंपनीच्या सर्व व्यावसायिक कार्यांसाठी मालकीचे भांडवल पुरेसे नसते. मालकीच्या भांडवलाबरोबर पूरक म्हणून कर्जाऊ भांडवलाची आवश्यकता असते.

व्यवसाय करणाऱ्या प्रत्येक कंपनीला कर्जाऊ रक्कम उभी करण्याचा अधिकार आहे. कंपनीच्या घटनेमध्ये कर्जाऊ रक्कम उभारणीसाठी तातडीची तरतूद केलेली असते. कंपनीला कर्ज घेण्याचे अधिकार कंपनीची घटना देऊ करते. तर कंपनीच्या नियमावलीत हा अधिकार कसा व कोणाद्वारे वापरला जाईल हे नमूद केलेले असते. कर्ज घेण्याचे अधिकार सहसा कंपनीच्या संचालक मंडळास दिलेले असतात.

खाजगी कंपनीला नोंदणी (incorporation) झाल्यानंतर लगेच कर्ज घेण्याचा अधिकार प्राप्त होतो, पण सार्वजनिक कंपनीला व्यवसाय प्रारंभ प्रमाणपत्र घेतल्यानंतर कर्ज घेण्याचे अधिकार प्राप्त होतात.

अल्प, मध्यम किंवा दीर्घ मुदतीचे कर्ज आवश्यकतेनुसार घेतले जाते जेव्हा कंपनीला आपला व्यवसाय वाढवायचा असेल आणि त्यासाठी अतिरिक्त भांडवल आवश्यक असेल अशा कंपनीस व्यवसायाच्या नंतरच्या टप्प्यावर कर्जाऊ भांडवल उभे करणे जास्त हितावह असते. अतिरिक्त भांडवल उभारणीसाठी (अ) कर्ज रोख्यांची विक्री (ब) ठेवी स्वीकारणे (क) बंधपत्रे (ड) बँकेचे तसेच वित्तीय संस्थेचे कर्ज इत्यादी पर्याय उपलब्ध असतात. कर्जाऊ भांडवलावर व्याज दिले जाते. हे व्याज निश्चित दराने दिले जाते. कर्जाऊ भांडवलाची विशिष्ट कालावधीनंतर परतफेड केली जाते.

२.२.१ कर्जरोखे :

कर्जाऊ भांडवलाच्या उभारणीतील एक मुख्य स्रोत म्हणजेच कर्जरोखे होय. दीर्घ व मध्यम मुदतीच्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी याचा उपयोग होतो. कंपनीच्या वित्तीय संरचनेमध्ये कर्जरोख्यांनी महत्त्वपूर्ण स्थान पटकावले आहे. कर्जरोखा (debenture) ही संज्ञा मूळ लॅटीन शब्द 'डिबेर' (debare) यापासून आली असून याचा अर्थ 'ऋणी असणे' असा होतो. कंपनी कायदा २०१३ मध्ये कर्जरोखा या शब्दाची स्पष्ट व्याख्या केलेली नाही.

कंपनी कायदा २०१३, कलम २ (३०) मध्ये फक्त असे नमूद केले आहे की, 'कर्जरोखे या शब्दामध्ये कर्जरोखेसाठी, बंधपत्रे तसेच इतर प्रतिभूतींचा समावेश होतो, ज्यासाठी कंपनीची एखादी मालमत्ता तारण ठेवलेली असते किंवा नसतेही.'

या परिभाषेअंतर्गत कर्जरोख्यांमध्ये कर्जरोखे साठ्याचाही समावेश केला आहे. कर्जरोखे म्हणजे असा दस्तावेज जो कर्जनिर्मिती करतो किंवा कर्जाची पोच देतो. साधारण सर्व कर्जरोख्यांसाठी कंपनीची मालमत्ता तारण ठेवलेली असते किंवा विना तारणही कर्जरोखे असू शकतात.

व्याख्या :

पाल्मर : यांनी नमूद केलेली व्याख्या अशी आहे. "कर्जरोखा म्हणजे कंपनीने घेतलेल्या कर्जाचा मुद्रांकित दस्तावेज, ज्याच्या तत्त्वानुसार कर्जबाजारीपणाची कबुली देणे."

टोफन यांनी दिलेली व्याख्या : "कर्जरोखा हा कंपनीने धारकास दिलेला कर्जाच्या पुराव्याचा दस्तावेज असून साधारणपणे कर्ज घेऊन एखादी मालमत्ता तारण ठेवलेली असते."

वरील दोन्ही व्याख्यांनुसार कर्जरोखा म्हणजे कर्ज घेतल्याचा पुरावा होय. कर्जरोखा म्हणजे कंपनीच्या मुद्रेखाली दिलेला दस्तावेज असून तो कर्जरोखे प्रमाणपत्राच्या स्वरूपात दिला जातो.

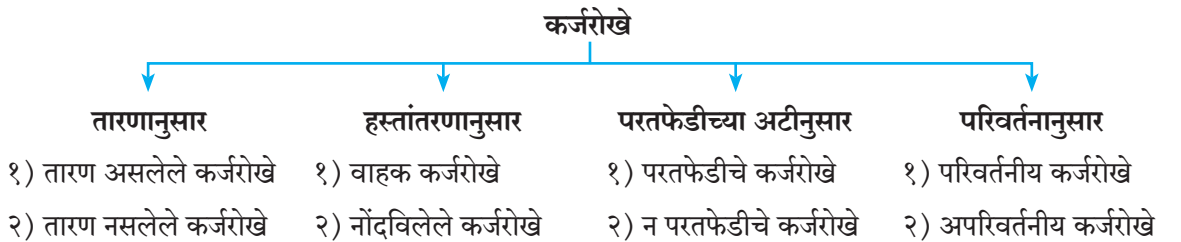
• कर्जरोख्यांची वैशिष्ट्ये :

१) **वचन :** कर्जरोखे म्हणजे त्यावर नमूद केलेली ठरावीक रक्कम कर्जाऊ घेतल्याने ती धारकाला देण्याचे वचन आहे.

२) **दर्शनी मूल्य :** कर्जरोख्यांचे दर्शनीमूल्य हे तुलनेने जास्त असते. उदा. रु. १०० किंवा रु. १०० च्या पटीत असते.

- ३) **रक्कम परतफेडीची वेळ** : कर्जरोख्यांची मुददलाची रक्कम ठरावीक मुदतीनंतर परत केली जाते. कर्जरोखे प्रमाणपत्रावर कर्जाऊ रक्कम परत करण्याची तारीख नमूद केलेली असते.
- ४) **परतफेडीसाठी प्राधान्य** : कंपनीच्या इतर दावेदारांपेक्षा कर्जरोखेधारकांना भांडवल परतफेडीसाठी प्राधान्य दिले जाते.
- ५) **परतफेडीचे आश्वासन** : कर्जरोखे हे दीर्घमुदतीचे कर्ज उपलब्ध करून देतात. कर्ज ठरावीक मुदतीत परत करण्याची हमी यामध्ये दिलेली असते.
- ६) **व्याज** : कर्जरोख्यांना निश्चित दराने व ठरावीक कालावधीमध्ये व्याज दिले जाते. व्याज देणे ही कंपनीची जबाबदारी असते. कंपनीने नफा कमावला असेल किंवा नसेल तरीही व्याज देणे कंपनीस बंधनकारक आहे.
- ७) **कर्जरोख्यांसंबंधित घटक** :
- अ) **कंपनी** : कर्ज घेणारी संस्था होय.
- ब) **विश्वस्त** : कंपनी जर ५०० पेक्षा जास्त लोकांना कर्जरोखे विकत असेल तर कंपनी कर्जरोखे विश्वस्तांची नेमणूक करते. या विश्वस्तांमार्फत कंपनी कर्जरोखेधारकांशी व्यवहार करते. विश्वस्तांशी कंपनी करार करते. या करारास 'विश्वस्त करार' असे म्हणतात. यामध्ये कंपनीचे कर्तव्य, कर्जरोखेधारकांचे हक्क, विश्वस्तांचे अधिकार इ. नमूद केलेले असतात.
- क) **कर्जरोखेधारक** : या व्यक्ती कंपनीस कर्जाऊ रक्कम उपलब्ध करून देतात. त्यांना या कर्जाचा पुरावा म्हणून 'कर्जरोखे प्रमाणपत्र' दिले जाते.
- ८) **कर्जरोखे वाटपाचा अधिकार** : कंपनी कायदा २०१३, कलम १७९ (३) च्या नुसार संचालक मंडळाकडे कर्जरोखे वाटपाचा अधिकार असतो.
- ९) **कर्जरोखेधारकांचा दर्जा** : कर्जरोखेधारक हे कंपनीचे 'धनको' आहेत. कर्जरोखा म्हणजे कंपनीने घेतलेले कर्ज असून त्यांना स्थिर दराने व ठरावीक कालावधीमध्ये व्याज दिले जाते व असे व्याज कर्जरोख्यांची परतफेड करेपर्यंत दिले जाते.
- १०) **मतदानाचा हक्क नाही** : कंपनी कायदा २०१३ कलम ७९ (२) नुसार कंपनी मतदानाचा हक्क असलेल्या कर्जरोख्यांचे वाटप करू शकत नाही. कर्जरोखेधारक कंपनीच्या साधारण सभेत मतदानाचा हक्क बजावू शकत नाहीत.
- ११) **तारण** : सामान्यतः स्थिर भार असलेली मालमत्ता (fixed charge) किंवा तरती भार असलेली मालमत्ता (floating charge) तारण देऊन कर्जरोखे सुरक्षित केले जातात. जर कंपनी व्याज देण्यास किंवा भांडवलाची परतफेड करण्यास तयार नसेल तर कर्जरोखेधारक कंपनीची मालमत्ता विकून त्यांचे पैसे वसूल करू शकतात.
- १२) **जारीकर्ते (Issuers)** : खाजगी कंपनी तसेच सार्वजनिक कंपनी कर्जरोख्यांचे वाटप करू शकतात.
- १३) **नोंदणी (Listing)** : कर्जरोख्यांची किमान एका मान्यताप्राप्त भाग बाजारामध्ये नोंदणी करणे आवश्यक आहे.
- १४) **हस्तांतरण** : हस्तांतरणाच्या दस्तावेजाद्वारे (Instrument of transfer) कर्जरोख्यांचे सहजपणे हस्तांतरण केले जाते.

• **कर्जरोख्यांचे प्रकार**

- १) **तारण असलेले (सुरक्षित) कर्जरोखे :** कर्जरोखे हे तारण ठेऊन सुरक्षित केले जातात. कंपनीच्या मालमत्तेवर प्रभार/बोजा निर्माण करून सुरक्षा दिली जाते. असा प्रभार कंपनीच्या एखाद्या मालमत्तेवर (स्थिर प्रभार) असू शकतो किंवा कोणत्याही मालमत्तेवर (तरता प्रभार) असू शकतो. 'विश्वस्त करार' करून कर्जरोखे सुरक्षित केले जातात.
- २) **तारण नसलेले (असुरक्षित) कर्जरोखे :** ज्या कर्जरोख्यांना तारण दिलेले नसते अशांना असुरक्षित कर्जरोखे असे म्हणतात. अशा कर्जरोखे विक्रीला कंपनी कायदा २०१३ ने परवानगी दिली आहे.
- ३) **नोंदविलेले कर्जरोखे :** ज्या कर्जरोखेधारकांची नोंद, नोंदवहीत केलेली असते. त्यांना 'नोंदविलेले कर्जरोखे' असे म्हणतात. नोंदवहीत त्यांचे नाव, पत्ता व धारण केलेल्या कर्जरोख्यांची माहिती दिलेली असते. अशा कर्जरोख्यांचे हस्तांतरण रितसर पद्धतीने केले जाते.
- ४) **वाहक कर्जरोखे :** ज्या कर्जरोखेधारकांची नावे कर्जरोख्यांवर नमूद केलेली नसतात तसेच कंपनीच्या नोंदवहीमध्येही त्यांची नोंद केलेली नसते. हे कर्जरोखे दुसऱ्याला सुपुर्द करून हस्तांतरित होतात. 'व्याज कूपन'द्वारे या कर्जरोख्यांना व्याज दिले जाते.
- ५) **परतफेडीचे कर्जरोखे :** या कर्जरोख्यांची परतफेड एका ठरावीक मुदतीनंतर केली जाते, ही मुदतीची तारीख 'कर्जरोखे प्रमाणपत्रावर' नमूद केलेली असते. मुदत संपल्यानंतर कर्जरोखेधारकाला एकूण सर्व रक्कम एकत्रित परत दिली जाते किंवा टप्प्याटप्प्याने रकमेची परतफेड केली जाते. परतफेडीची तरतूद विश्वस्त करारामध्ये नमूद केलेली असते.
- ६) **न परतफेडीचे कर्जरोखे :** कंपनीच्या जीवनकाळात या प्रकारच्या कर्जरोख्यांची परतफेड केली जात नाही. त्यांची परतफेड कंपनी विसर्जनानंतर अथवा एखाद्या अटीचा भंग केल्यास किंवा एखाद्या आकस्मिक घटनेनंतर केली जाते.
- ७) **परिवर्तनीय कर्जरोखे :** एका ठरावीक कालावधीनंतर या कर्जरोख्यांचे समहक्क भागांमध्ये परिवर्तन होण्याचे अधिकार धारकास दिलेले असतात. तशी नोंद त्यांच्या कर्जरोखे प्रमाणपत्रावरच केलेली असते. या कर्जरोख्यांचे वाटप जनतेला करण्याआधी साधारण सभेमध्ये विशेष ठराव करणे गरजेचे असते. हे कर्जरोखे धारकांसाठी फायद्याचे असतात कारण या परिवर्तनाच्या हक्कामुळे या कर्जरोखेधारकांना बाजार मूल्यांपेक्षा कमी दराने समहक्क भाग मिळतात.
- ८) **अपरिवर्तनीय कर्जरोखे :** या कर्जरोख्यांचे परिवर्तन समहक्क भागामध्ये केले जात नाही. या कर्जरोख्यांची परतफेड ठरावीक मुदत संपल्यानंतर केली जाते. या कर्जरोख्यांचा तोटा असा आहे की, यांच्या मूल्यांमध्ये वृद्धी होत नाही.

२.२.२ ठेवींचा स्वीकार (Acceptance of deposits) :

सार्वजनिक ठेवी हा अल्पमुदतीचे भांडवल उभे करण्याचा महत्त्वाचा पर्याय आहे. कंपनी कमीतकमी ६ महिने व जास्तीतजास्त ३६ महिन्यांसाठी सार्वजनिक ठेवींचा स्वीकार करू शकते.

या पद्धतीनुसार कंपनी जनतेची बचत रक्कम ठेवी म्हणून स्वीकारतात व आपली भांडवल उभारणी करू शकतात. या ठेवींवर कंपनी व्याज देते. कंपनी ठेवीदाराला 'ठेव पावती' (Deposit receipt) देते. ठेवीच्या सर्व अटी या ठेव पावतीत नमूद केलेल्या असतात 'ठेव पावती' ही कंपनीने घेतलेल्या कर्जाची पोचपावती आहे व ही सुरक्षित किंवा असुरक्षित (secured or unsecured) कर्जांरु रक्कम असू शकते.

अर्थ :

कंपनी कायदा २०१३ कलम २ (३१) नुसार, ठेवींच्याद्वारे अथवा कर्जाच्या द्वारे अथवा कोणत्याही इतर स्वरूपात निर्धीचा स्वीकार करणे, समावेश 'ठेवी' मध्ये होतो पण भारतीय रिझर्व बँकेच्या सल्ल्यानुसार विहित केलेल्या विभागातील निर्धीचा यात समावेश नाही.

वरील व्याख्येचे विस्तृत विवेचन कंपनी नियम २०१४, नियम २ (१) (क) यात दिले आहे. या नियमानुसार, ठेव म्हणजे ठेवींच्या स्वरूपात किंवा कर्जांच्या स्वरूपात निर्धीचा स्वीकार करणे. तथापि ठेवीमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश नाही.

- १) केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकारकडून मिळणारी कोणतीही रक्कम.

- २) कोणत्याही बँकेकडून कर्ज म्हणून मिळणारी कोणतीही रक्कम.
  - ३) परदेशी सरकार किंवा आंतरराष्ट्रीय बँकेकडून मिळणारी कोणतीही रक्कम.
  - ४) कोणत्याही इतर कंपनीकडून प्राप्त झालेली रक्कम.
  - ५) बंधपत्रे वाटप करून उभी केलेली रक्कम.
  - ६) भाग किंवा कर्जरोख्यांच्या विक्रीने प्राप्त झालेली रक्कम.
  - ७) व्यापारी पतपत्राच्या विक्रीने प्राप्त झालेली रक्कम.
  - ८) विश्वस्तामार्फत मिळालेली रक्कम.
- (ठेवी स्वीकारण्याबाबत अटी व शर्तीची सविस्तर चर्चा प्रकरण ५ मध्ये केली आहे.)

२.२.३ बंधपत्रे :

बंधपत्र ही एक कर्जाऊ प्रतिभूती (debt security) आहे. कर्जाची रक्कम व्याजासह परतफेड करण्याचा हा औपचारिक करार आहे. बंधपत्रधारक हा संस्थेचा 'धनको' असतो. त्याला निश्चित दराने व्याज मिळते. सर्व बंधपत्रांना मुदतपूर्तीची (maturity) तारीख असते व ती भविष्यात ठरावीक तारखेला रोख रकमेच्या स्वरूपात दिली जाते.

वेबस्टर डिक्शनरीनुसार बंधपत्र म्हणजे व्याजधारक कर्जाचे असे प्रमाणपत्र आहे ज्याद्वारे बंधपत्र देणारा, विशिष्ट मुदतीनंतर ठरावीक रक्कम देण्याचे वचन देतो.

अशाप्रकारे कंपनी कर्ज घेते आणि कर्जाचा पुरावा म्हणून बंधपत्रे जारी करते. व्याजाची रक्कम एका निश्चित अंतराच्या (interval) कालावधीत किंवा मुदत संपल्यानंतर दिली जाते.

बंधपत्राची वैशिष्ट्ये (Features) :

- १) **वित्त व्यवस्थेचे स्वरूप** : ही दीर्घकालीन निधी पुरविते. बंधपत्रे ५ वर्षांकरिता, १० वर्षांकरिता किंवा २५ वर्षांकरितासुद्धा दिली जातात.
- २) **बंधपत्रधारकाचे व्यावसायिक स्थान** : बंधपत्रधारक हे कंपनीचे 'धनको' आहेत. कंपनीचे 'धनको' असल्याने व मालक नसल्यामुळे कंपनीच्या सर्वसाधारण सभेत ते सहभागी होऊ शकत नाहीत. त्यांना मतदानाचा हक्क नसल्यामुळे ते कंपनीच्या व्यवस्थापनात भाग घेऊ शकत नाहीत.
- ३) **बंधपत्रांवरील परतावा** : बंधपत्रधारकांना निश्चित दराने व्याज दिले जाते. हे व्याज निश्चित अंतराने (regular interval) किंवा मुदतीचा काळ संपल्यानंतर दिले जाते.
- ४) **परतफेड** : बंधपत्रांची विशिष्ट मुदतपूर्ती तारीख असते त्या तारखेला मुख्य रकमेची (principal amount) परतफेड केली जाते.

२.२.४ अमेरिकन ठेव पावती (American Depository Receipt) व जागतिक ठेव पावती (Global Depository Receipt) :

सार्वजनिक कंपनी भागांची नोंदणी व विक्री निरनिराळ्या भाग बाजारात करत असते. भारतीय कंपन्यांच्या भागांची खरेदी व विक्री भारतीय भाग बाजारात (Indian Stock Exchange) म्हणजे बॉम्बे स्टॉक एक्सचेंज, नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज येथे केली जाते.

मुक्त व्यापारी धोरणाचा स्वीकार तसेच जागतिकीकरणामुळे काही भारतीय कंपन्यांचे भाग विदेशी भागबाजारात नोंदणी करून खरेदी व विक्री केले जातात. न्युयॉर्क स्टॉक एक्सचेंज (NYSE) तसेच नॅशनल असोसिएशन ऑफ सेक्युरिटीज डिलर्स ऑटोमेटेड कोटेशन (NASDAQ) अशी काही उदाहरणे आहेत. या भागबाजारांमध्ये भागांची नोंदणी करण्यासाठी भारतीय कंपन्यांना त्या भागबाजारांच्या धोरणांची पूर्तता करावी लागते. विदेशी भागबाजारांचे नियम/धोरणे ही भारतीय भागबाजारांच्या नियमांपेक्षा खूप वेगळी असतात. यासाठी ज्या भारतीय कंपनी थेट विदेशी भागबाजारांमध्ये भागांची नोंदणी करू शकत नाहीत ते ठेव पावत्यांच्याद्वारे भागांची नोंद करू शकतात.

अमेरिका व युरोप मधील भाग बाजारात अशा ठेव पावत्यांची (ADR व GDR) विक्री व खरेदी डॉलर किंवा युरो या चलनाने होतात.

भारतीय कंपनी 'भागपेढी' (depository) या मध्यस्थाला समभागांची विक्री करते. सीटी बँक किंवा बँक ऑफ न्यूयॉर्क इत्यादी परदेशी बँका भागपेढी म्हणून कार्यरत आहेत. या भागपेढी बँका गुंतवणूकदाराला भागांच्या बदल्यात ADR अथवा GDR देऊ करतात. प्रत्येक ठेव पावतीमध्ये निश्चित संख्येचे भाग नमूद केलेले असतात. या ठेव पावत्या (ADR व GDR) त्यानंतर परदेशातील लोकांना विकल्या जातात. या ठेव पावत्यांची वैशिष्ट्ये अगदी भागांसारखीच असतात. त्यांची नोंदणी भाग बाजारात केली जाते. भागांसारखेच मागणी व पुरवठ्यानुसार यांच्याही बाजारमूल्यात चढउतार होत असतात.

ठेवपावती धारकांच्या वतीने त्यांच्या भागांचे साठे भागपेढ्या स्वतःकडे ठेवतात.

GDR व ADR दोन्हीही ठेवपावत्याच आहेत. या दोन्हीमधला फरक इतकाच आहे की, ADR ची अमेरिकेत विक्री होते तर GDR ची विक्री अमेरिका सोडून इतरत्र केली जाते.

विदेशी गुंतवणूकदार व अनिवासी भारतीय ADR व GDR खरेदी करून त्यांचे पैसे गुंतवू शकतात. यासाठी स्वतःच्या 'समभाग व्यापार खात्याचा' (Equity Trading Account) उपयोग ते ADR व GDR च्या खरेदीसाठी करू शकतात.

कंपनी स्वदेशी चलनात लाभांश भागपेढ्यांकडे देतात, तर या भागपेढ्या त्यांचे रूपांतर गुंतवणूकदारांच्या चलनात करून त्यांना लाभांश पोहोचवितात.

ज्या भागबाजारांमध्ये GDR ची विक्री केली जाते ते भाग बाजार खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) लंडन स्टॉक एक्सचेंज
- २) लक्झंबर्ग स्टॉक एक्सचेंज
- ३) NASDAQ दुबई
- ४) सिंगापूर स्टॉक एक्सचेंज
- ५) हाँगकाँग स्टॉक एक्सचेंज

कृती : ज्या भारतीय कंपन्यांनी जागतिक ठेव पावती (GDR) व अमेरिकन ठेव पावती (ADR) यांचे वाटप केले आहे त्या कंपन्यांची नावे शोधा.

२.२.५ व्यावसायिक बँका (Commercial Banks) :

अल्प व मध्यम मुदतीच्या व्यावसायिक वित्तीय गरजांच्यासाठी वित्तपुरवठा करणारे अनेक स्रोत आहेत. या सर्वांमध्ये व्यावसायिक बँका हा सगळ्यात प्रबल असणारा स्रोत आहे. व्यावसायिक बँका भारतातील संस्थात्मक वित्तव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. प्रत्येक ठेवीदाराची व्यक्तिगत गरज लक्षात घेऊन त्यांच्यासाठी विविध ठेव योजना बँका राबवत असतात. अशा ठेव योजनांमधून लोकांची बचत एकत्र केली जाते व ती संस्थात्मक योजनांच्या वित्तीय गरजा भागविण्यासाठी वापरली जाते. संस्थांचे उधारीचे पैसे परत करण्यासाठी असो किंवा मुदतीचे कर्ज असो अशा विविध कारणांसाठी बँका वित्तीय मदत करत असतात.

संस्थात्मक व्यावसायिकांना बँक अशाप्रकारे मदत करते.

- १) कंपन्यांना मुदतीचे कर्ज देऊ करते.
- २) कंपन्यांचे भाग आणि कर्जरोखे विकत घेते.
- ३) कंपनीच्या प्रतिभूतीच्या खरेदीची हमी घेते.

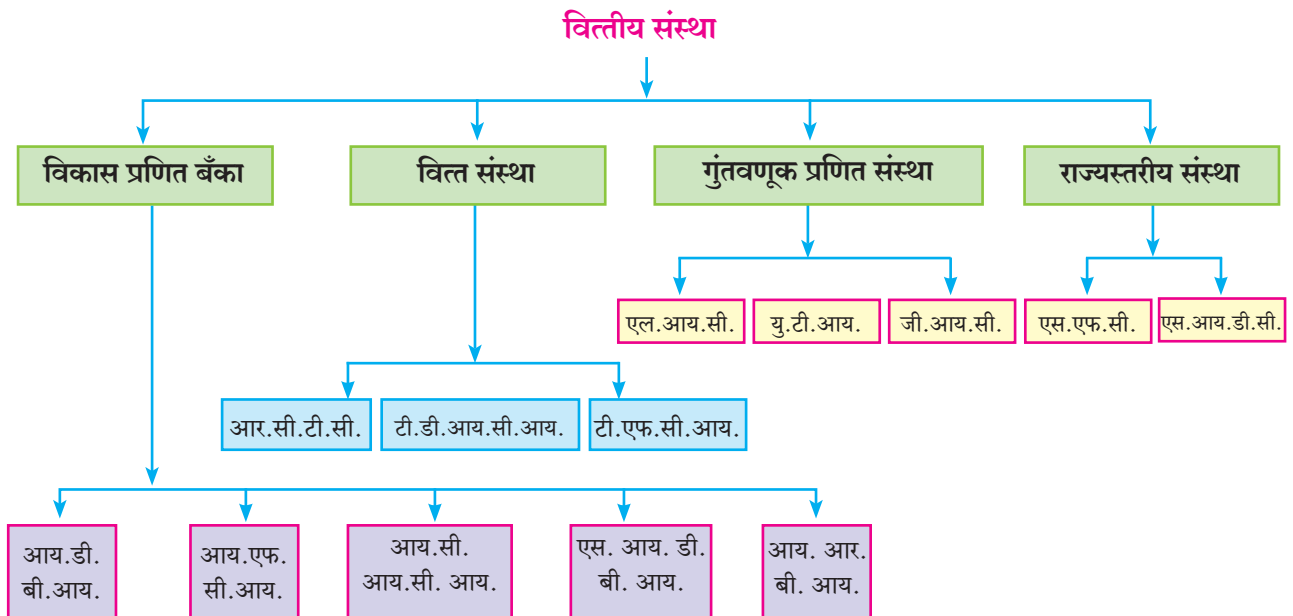
अल्पकालीन वित्त पुरविण्यात व्यावसायिक बँका महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ते खेळत्या भांडवलाच्या वित्तीय गुंतवणुकीचे प्राथमिक स्रोत बनले आहेत. खेळत्या भांडवलासाठी वित्त पुरवठा करण्याचा प्राथमिक स्रोत म्हणजे बँकेचे कर्ज व व्यापारी कर्ज होय.

बँकांनी पतपुरवठा (disbursement of credit) करण्यासाठी अनेक नावीन्यपूर्ण योजना दिल्या आहेत त्या खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) **अधिविकर्ष (Overdraft)** : ही सुविधा बँकेत 'चालू खाते' (Current Account) असलेल्या कंपनीला दिली जाते. कर्जदार या खात्यातून जेव्हा आवश्यक असेल तेव्हा गरजेनुसार रक्कम काढू शकतो. बँकेने दिलेल्या एका ठरावीक कर्जाच्या मर्यादितपर्यंत जास्तीची रक्कम खात्यातून काढता येते. या मर्यादितपर्यंत खातेदार कितीही वेळा अशी रक्कम काढू शकतो. खातेदार या रकमेची परतफेड त्याच्या सोयीनुसार करू शकतो. जेवढी वास्तविक रक्कम खातेदार काढतो त्या रकमेवर व्याजाची आकारणी केली जाते.
- २) **रोख पत (Cash Credit)** : हा एक महत्त्वाचा व लोकप्रिय असा कर्जाचा प्रकार आहे. ही सुविधा, अधिविकर्षाच्याच पद्धतीने चालविली जाते. एका ठरावीक तारणाच्या मार्जिन पर्यंत कर्जदार कर्जाची रक्कम खात्यातून काढू शकतो. रोख पत सुविधा मालसाठा व अन्य गुंतवणूक प्रतिभूती तारण ठेवून दिली जाते. व्याज मंजूर केलेल्या पूर्ण कर्जावर न घेता जेवढी रक्कम कर्ज म्हणून काढली जाते त्यावर आकारले जाते.
- ३) **रोकड कर्ज (Cash Loan)** : या प्रकारामध्ये बँक कर्जाची संपूर्ण रक्कम कर्जदाराच्या खात्यामध्ये जमा करते. या संपूर्ण रकमेवरती व्याज आकारले जाते. जर मुद्दलाची रक्कम हप्त्याने परत केली तर जेवढी उर्वरित रक्कम असेल त्यावर व्याज आकारले जाते.
- ४) **सूट देऊन हुंडी वटविणे** : एका निश्चित तारखेला किंवा त्यानंतर आदेशक (drawer) / (seller), आदेशितीकडून (Drawee) / (buyer) कडून रक्कम (हुंडी) मिळवू शकतो. आदेशक या निश्चित तारखेच्या आधीच बँकेकडून हुंडीवर सूट घेऊन ही रक्कम मिळवू शकतो. याचा अर्थ बँकेला 'हुंडी' विकणे होय पण बँक या हुंडीच्या दर्शनी मूल्यापेक्षा कमी मूल्य देऊ करते. अशाप्रकारे हुंडी हे एक व्यापारी देयक (trade bill) आहे. बँक हुंडीचा स्वीकार करते व रोख रक्कम उधार देते.

२.२.६ वित्तीय संस्थांची कर्जे :

१९४८ मध्ये देशाच्या औद्योगिक प्रगतीसाठी, औद्योगिक धोरणांची घोषणा केली गेली. केंद्र व राज्य सरकारांनी उद्योग व्यवसायांना निधी उपलब्ध करून देण्यासाठी काही आर्थिक संस्थांची स्थापना केली. या संस्था मध्यम मुदतीचे तसेच दीर्घ मुदतीचे निधी पुरवत असतात. नवीन कंपनी तसेच इतर कंपन्यांसाठीही अशा प्रकारची आर्थिक मदत उपयुक्त असते. विविध वित्तीय संस्थांना चार भागात वर्गीकृत केले आहे ते खालीलप्रमाणे.

विकास प्रणित बँका :

- १) इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया (IDBI)
- २) इंडस्ट्रियल फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (IFCI).
- ३) इंडस्ट्रियल क्रेडीट अँड इनव्हेस्टमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (ICICI).
- ४) स्मॉल इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया (SIDBI).
- ५) इंडस्ट्रियल रिकन्स्ट्रक्शन बँक ऑफ इंडिया (IRBI).

वित्तीय संस्था :

- १) रिस्क कॅपिटल अँड टेक्नॉलॉजी फायनान्स कॉर्पोरेशन लिमिटेड (RCTC).
- २) टेक्नॉलॉजी डेव्हलपमेंट अँड इन्फॉर्मेशन कंपनी ऑफ इंडिया (TDICI).
- ३) टुरिझम फायनान्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (TFCI).

गुंतवणूकप्रणित संस्था :

- १) लाईफ इन्शुरन्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (LIC).
- २) युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया (UTI).
- ३) जनरल इन्शुरन्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (GIC).

राज्यस्तरीय संस्था :

- १) स्टेट फायनान्स कॉर्पोरेशन (SFC)
- २) स्टेट इंडस्ट्रियल डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन (SIDC)
वर नमूद केलेल्या वित्तीय संस्था विविध प्रकारे मदत करत असतात. ते असे -
  - १) मुदतीची कर्जे उपलब्ध करून देतात.
  - २) कंपनीचे भाग, कर्जरोखे खरेदी करतात.
  - ३) प्रतिभूतीच्या विक्रीच्या प्रक्रियेमध्ये 'भाग विमेकरी' (underwriter) म्हणून काम करतात.
  - ४) कर्जाऊ रकमेसाठी हमीदार म्हणून काम करतात.

कृती : विविध वित्तीय संस्थांची कंपनीच्या निधी उभारणीत असलेली भूमिका स्पष्ट करा.

२.२.७ व्यापारी कर्ज (Trade Credit) :

कोणताही व्यवसाय कर्ज/उधारी शिवाय चालविता येत नाही. 'उधारी' हा व्यवसायाचा आत्मा आहे. 'व्यापारी कर्ज' हा अल्प मुदतीच्या कर्जाचा एक महत्त्वाचा स्रोत आहे. उत्पादक, घाऊक विक्रेते तसेच वस्तूंचा व साहित्याचा पुरवठा उधारीने करणाऱ्यांना 'व्यापारी धनको' असे संबोधले जाते. ते वस्तूंची विक्री इतर व्यवसाय संस्थांना करत असतात. ही देय रक्कम ते भविष्यात स्वीकारतात. अशा प्रकारचे कर्ज/उधारी ही विक्री वाढविण्याच्या उद्देशाने देऊ केली जाते. या शिवाय पूर्वापार चालत आलेल्या पद्धतीनुसार त्यांना अशा प्रकारची सवलत (उधारी) द्यावी लागते.

व्यापारी कर्ज हे रोखीचे कर्ज नाही. ही एक विक्री झाल्यानंतर एका ठरावीक कालावधीनंतर रक्कम देण्याची 'सवलत' आहे. वेगळ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास, जेव्हा देय रक्कम देण्याआधीच पुरवठादार (supplier) ग्राहकांना वस्तू वितरित (विक्री) करतो, तेव्हा त्यास 'व्यापारी कर्ज' म्हणतात.

व्यापार उद्द्योगामध्ये अशा कर्जाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. छोट्या घाऊक विक्रेत्यांना अशा कर्जासाठी पुरवठादारावर (supplier) अवलंबून रहावे लागते. कारण कोणत्याही कर्जाऊ दस्तावेजांवर सही न करता कर्ज घेण्याचा हा सोपा मार्ग आहे. ही वित्त पुरवठ्याची सहज उपलब्ध असणारी व स्वस्त पद्धत आहे.

पुरवठादार (supplier) वस्तूंची विक्री करतो व स्वेच्छेने ३० अथवा अधिक दिवसांची, देयक (bill) देण्यासाठी मुदत देऊ करतो. जर मुदतीच्या आधीच देयक रक्कम दिली गेली तर तो त्यावर सूट देतो. व्यापारी कर्जाच्या अटी/नियमही लवचीक असतात.

२.३ फरक

(१) भाग व कर्जरोखे

मुद्दे	भाग	कर्जरोखे
१. अर्थ	भाग हा कंपनीच्या भाग भांडवलाचा एक छोटासा घटक आहे. यालाच मालकीच्या प्रतिभूती असे म्हणतात.	कर्जरोखे हे कर्जाचे प्रमाणपत्र आहे. याला कर्जाऊ प्रतिभूती असे म्हणतात.
२. धारकाचे स्थान	भाग भांडवल हे मालकीचे भांडवल आहे. भागधारक हा कंपनीचा 'मालक' आहे.	कर्जरोखे हे कर्जाऊ भांडवल आहे. कर्जरोखेधारक हा कंपनीचा 'धनको' आहे.
३. स्वरूप	हे कायमस्वरूपी भांडवल आहे कंपनीच्या कार्यकाळात हे 'भाग' परत केले जात नाहीत.	हे 'तात्पुरत्या' स्वरूपाचे भांडवल आहे. ठरावीक मुदतीनंतर कर्जरोखे परत केले जातात.
४. मतदानाचे हक्क	भागधारक हे मालक असून ते मतदान करू शकतात व कंपनीच्या व्यवस्थापनात सहभागी होऊ शकतात.	कर्जरोखेधारक हे 'धनको' असल्यामुळे मतदान करू शकत नाहीत. त्यांना व्यवस्थापनेत सहभाग घेता येत नाही.
५. गुंतवणुकीवरील परतावा	भागधारकांना लाभांश दिला जातो. समहक्क भागांना अस्थिर लाभांशाचा दर तर अग्रहक्क भागांना स्थिर दराने लाभांश दिला जातो.	कर्जरोखे धारकांना निश्चित दाराने व्याज दिले जाते. कंपनीने नफा मिळविला नसेल तरीही व्याज द्यावेच लागते.
६. तारण	भाग भांडवल हे असुरक्षित भांडवल आहे. भागधारकांना तारण दिले जात नाही.	कर्जरोखे भांडवल हे कर्जाऊ भांडवल असल्यामुळे कंपनीची मालमत्ता तारण म्हणून दिलेली असते.
७. वाटप करण्याची वेळ	भागांचे वाटप कंपनी स्थापनेच्या नंतर प्रारंभिक टप्प्यामध्ये केले जाते.	कंपनीच्या नंतरच्या टप्प्यांवर जेव्हा कंपनीकडे तारण ठेवण्यासाठी मालमत्ता असते तेव्हा यांचे वाटप करता येते.
८. उपयुक्तता	दीर्घकालीन भांडवलासाठी 'भाग' हा उत्तम पर्याय आहे.	मध्यमकालीन भांडवलासाठी कर्जरोखे हा उत्तम पर्याय आहे.
९. प्रकार	भागांचे दोन प्रकार आहेत- अ) समहक्क भाग ब) अग्रहक्क भाग	कर्जरोख्यांचे प्रकार असे आहेत- १) नोंदविलेले कर्जरोखे २) वाहक कर्जरोखे ३) तारण असलेले कर्जरोखे ४) तारण नसलेले कर्जरोखे ५) परतफेडीचे कर्जरोखे ६) न परतफेडीचे कर्जरोखे ७) परिवर्तनीय कर्जरोखे ८) अपरिवर्तनीय कर्जरोखे
१०. कंपनी विसर्जनाचे वेळी स्थान	कंपनी विसर्जनाच्या वेळी भांडवल परतफेडीसाठी भागधारक सर्वात शेवटचे दावेदार असतात.	कर्जरोखेधारक कंपनी विसर्जनाच्या वेळी भांडवल परतफेडीसाठी भागधारकांच्या आधीचे दावेदार असतात.

(२) समहक्क भाग व अग्रहक्क भाग

मुद्दे	समहक्क भाग	अग्रहक्क भाग
१. अर्थ	समहक्क भाग म्हणजे असे भाग जे अग्रहक्क भाग नसतात.	अग्रहक्क भागांना काही अग्रक्रम हक्क दिले आहेत. लाभांश आणि कंपनी विसर्जनाच्यावेळी भागभांडवल परतफेडीसाठी यांचा अग्रक्रमाने विचार केला जातो.
२. लाभांशाचा दर	लाभांशाचा दर कंपनीच्या नफ्यावर अवलंबून असतो त्यामुळे लाभांशाचा दर अनिश्चित असतो.	अग्रहक्क भागधारकांना दिल्या जाणाऱ्या लाभांशाचा दर निश्चित असतो.
३. मतदानाचा हक्क	समहक्क धारकांना सामान्यतः मतदानाचा हक्क असतो. कंपनीच्या व्यवस्थापनेमध्ये त्यांचा सहभाग असतो.	अग्रहक्क धारकांना मर्यादित स्वरूपाचा मतदानाचा हक्क असतो. त्यांचे हितसंबंध ज्यामध्ये गुंतले आहेत अशाच मदद्यावर ते मतदान करू शकतात.
४. भांडवल परतफेड	कंपनीच्या हयातीत समहक्क भाग भांडवल परत मिळू शकत नाही. (अपवाद भागांची परत खरेदी) (Buy back)	कंपनी परतफेडीचे अग्रहक्क भागांचे वाटप करू शकते जे कंपनीच्या कार्यकाळात परत केले जातात.
५. भांडवलाचे स्वरूप	समहक्क भाग भांडवलाला 'जोखमीचे भांडवल' असे म्हटले जाते.	अग्रहक्क भाग भांडवल हे 'सुरक्षित भांडवल' आहे. यांना स्थिर दराने परतावा मिळतो.
६. गुंतवणूकदाराचे स्वरूप	जे गुंतवणूकदार जोखीम पेलण्यास तयार असतात ते समहक्क भाग खरेदी करतात.	जे गुंतवणूकदार सजग/सावध असतात, ज्यांना सुरक्षित गुंतवणूक हवी असते ते अग्रहक्क भागांमध्ये गुंतवणूक करतात.
७. दर्शनी मूल्य	समहक्क भागांचे दर्शनी मूल्य साधारणपणे रु. १ किंवा रु. १० असते हे तुलनेने कमी असते.	अग्रहक्क भागांचे दर्शनी मूल्य तुलनेने जास्त असते. उदा. रु. १००
८. हक्कभाग व बोनसभाग	हक्कभाग व बोनसभाग मिळण्याचा अधिकार समहक्क भागाधारकांना असतो.	अग्रहक्क भाग धारकांना हक्क भाग व बोनस भाग मिळण्याचा अधिकार नसतो.
९. भांडवल वृद्धी	समहक्क भागांचे बाजारमूल्य कंपनीच्या प्रगती बरोबर वाढत जाते.	आग्रहक्क भागांचे बाजारमूल्य स्थिर असते त्यामुळे भांडवल वृद्धीची शक्यता नसते.
१०. जोखीम	समहक्क भाग भांडवलात गुंतवणूक करण्यात जोखीम असते कारण लाभांशाचा अस्थिर दर व भांडवल परतफेडीची अनिश्चितता!	अग्रहक्कभागांची गुंतवणूक तुलनेने सुरक्षित असते कारण लाभांशाचा दर स्थिर/निश्चित असतो व भांडवल परतफेडीसाठी अग्रक्रम दिला जातो.
११. प्रकार	समहक्क भागांचे प्रकार - अ) सर्वसाधारण मतदानाचा अधिकार असणारे ब) भेददर्शक मतदानाचा अधिकार असणारे	अग्रहक्क भागांचे प्रकार १) संचयी अग्रहक्क भाग २) असंचयी अग्रहक्क भाग ३) लाभभागी अग्रहक्क भाग ४) अलाभभागी अग्रहक्क भाग ५) परिवर्तनीय अग्रहक्क भाग ६) अपरिवर्तनीय अग्रहक्क भाग ७) परतफेडीचे अग्रहक्क भाग ८) न परत फेडीचे अग्रहक्क भाग

(३) मालकीचे भांडवल व कर्जाऊ भांडवल

मुद्दे	मालकीचे भांडवल	कर्जाऊ भांडवल
१. अर्थ	मालकीचे भांडवल भागधारकांच्या मदतीने उभे केले जाते.	कर्जाऊ भांडवल 'धनको' मदतीने उभे केले जाते यालाच 'ऋण भांडवल' असे म्हणतात.
२. स्रोत	हे भांडवल समहक्क भाग व अग्रहक्क भाग यांचे वाटप करून गोळा केले जाते.	हे भांडवल कर्जरोखे, मुदत ठेवी. बँकेचे तसेच वित्तीय संस्थेचे कर्ज इत्यादींच्या द्वारे गोळा केले जाते.
३. गुंतवणुकीवरील परतावा	भागधारकांना त्यांच्या गुंतवणुकीवर उत्पन्न म्हणून लाभांश मिळतो. लाभांशाचा दर समहक्क भागांसाठी निश्चित नसतो त्यात चढउतार होत असतात तर अग्रहक्क भागांसाठी तो निश्चित केलेला असतो.	कर्जपुरवठादाराला त्यांच्या गुंतवणुकीवर उत्पन्न म्हणून व्याज मिळते व्याजाचा दर निश्चित असतो.
४. स्थान	भागधारक हे कंपनीचे 'मालक' असतात.	कर्जपुरवठादार हे कंपनीचे धनको असतात.
५. मतदानाचा हक्क	समहक्कभागधारक कंपनी सभेमध्ये मतदानाचा हक्क बजावतात.	कर्जपुरवठादारांना कंपनी सभेमध्ये मतदानाचा हक्क नसतो.
६. भांडवलाची परतफेड	भागधारकांना कर्जधारकाच्या पुढे प्राधान्य दिले जात नाही. कंपनी विसर्जनाच्यावेळी कर्ज-धारकांची देणी दिल्यानंतर भागधारकांची रक्कम परत केली जाते.	कंपनी विसर्जनाच्या वेळी कर्जपुरवठादारांना त्यांची मुद्दल परत घेण्यासाठी भागधारकांच्या पुढे प्राधान्य/अग्रक्रम दिले जाते.
७. संपत्तीवरचा प्रभार	भागधारकांचा कंपनीच्या मालमत्तेवर/संपत्तीवर कोणताही प्रभार (charge) नसतो.	सुरक्षित कर्जरोख्यांचा कंपनीच्या मालमत्तेवर प्रभार असतो.

सारांश

- वित्त/निधींचे विविध स्रोत 'मालकीचे भांडवल' व 'कर्जाऊ भांडवल' म्हणून विभागले जाऊ शकतात.
- भाग हे कंपनीच्या एकूण भांडवलाचा एक छोटासा घटक आहे.
- समहक्क भागांना लाभांश देताना किंवा कंपनी विसर्जनाच्या वेळी भांडवलाची परतफेड करताना प्राधान्य दिले जात नाही.
- अग्रहक्क भागांना निश्चित दराचा लाभांश आणि कंपनी विसर्जनाच्या वेळी भांडवलाची परतफेड करताना प्राधान्य दिले जाते.
- कर्जरोखे प्रमाणपत्र देऊन कर्ज घेतल्याची पोचपावती म्हणजेच कर्जरोखे होय.
- बंधपत्रे म्हणजे कर्जाचा पुरावा म्हणून सरकारी किंवा व्यावसायिक संस्थेने वाटप केलेला दस्तावेज होय.
- संचित मिळकत म्हणजे साठलेल्या नफ्याची व्यवसायात गुंतवणूक केलेली रक्कम.
- ६ महिन्यांपासून ते ३६ महिन्यांच्या कालावधीसाठी कंपनीने स्वीकारलेले कर्ज म्हणजे सार्वजनिक ठेव.
- अधिविकर्ष, रोखपत, रोकड कर्जे इत्यादींच्या रूपात बँक कर्ज देऊ करते.
- व्यापारी कर्ज हे उत्पादक व पुरवठादार यांच्याकडून ग्राहकास दिलेली उधारीची सवलत होय.
- जागतिक ठेव पावती (GDR) व अमेरिकन ठेव पावती (ADR) या ठेवपावत्यांद्वारे भारतीय कंपन्या आंतरराष्ट्रीय बाजारात समहक्कभाग भांडवल उभे करतात.

प्र.क्र. १ अ) खाली दिलेल्या पर्यायांमधून योग्य पर्याय निवडून वाक्य पुन्हा लिहा.

- १) ..... हा भागभांडवलाचा छोटासा घटक आहे.
अ) कर्जरोखा   ब) बंधपत्र   क) भाग
- २) ठेव पावतीचा फायदा म्हणजे ..... बाजारात भांडवल उभे करण्याची क्षमता होय.
अ) राष्ट्रीय   ब) स्थानिक   क) आंतरराष्ट्रीय
- ३) ..... हे कंपनीच्या उर्वरित मिळकतीचे व मालमत्तेचे दावेदार असतात.
अ) बंधपत्रधारक   ब) समहक्क भागधारक   क) कर्जरोखेधारक
- ४) ..... कंपनीच्या व्यवस्थापनामध्ये सहभाग असतो.
अ) अग्रहक्क भाग धारकांचा   ब) ठेवीदारांचा   क) समहक्क भागधारकांचा
- ५) ..... हे समहक्क भाग धारकास 'बक्षीस' म्हणून विनामूल्य दिले जातात.
अ) अधिलाभांश भाग (बोनस भाग)   ब) हक्क भाग   क) समहक्क भाग
- ६) अग्रहक्क भागधारकास ..... दराने लाभांश मिळण्याचा हक्क असतो.
अ) निश्चित   ब) चढउतार होणाऱ्या   क) किमान
- ७) ..... अग्रहक्क भागांना संचित लाभांश दिला जातो.
अ) परतफेडीच्या   ब) संचयी   क) परिवर्तनीय
- ८) ..... अग्रहक्क भागधारकांना समहक्क भागांमध्ये रूपांतरित होण्याचा अधिकार असतो.
अ) संचयी   ब) परिवर्तनीय   क) परतफेडीचे
- ९) कर्जरोखेधारक हे कंपनीचे ..... असतात.
अ) धनको   ब) मालक   क) पुरवठादार
- १०) कर्जाऊ भांडवलावर ..... दिले जाते.
अ) व्याज   ब) सूट   क) लाभांश
- ११) कर्जरोखेधारकांना निश्चित दराने ..... मिळते.
अ) व्याज   ब) लाभांश   क) सूट
- १२) एका ठरावीक कालावधीनंतर परिवर्तनीय कर्जरोख्यांचे ..... मध्ये परिवर्तन होते.
अ) समहक्क भाग   ब) ठेवी   क) बंधपत्रे
- १३) प्रतिधारण नफा हा वित्त पुरवठ्याचा ..... स्रोत आहे.
अ) अंतर्गत   ब) बहिर्गत   क) अतिरिक्त
- १४) बंधपत्रधारक हा संस्थेचा ..... असतो.
अ) सचिव   ब) मालक   क) धनको
- १५) कंपनी कमीतकमी ..... महिन्यांसाठी ठेवींचा स्वीकार करते.
अ) सहा   ब) नऊ   क) बारा

१६) कंपनी जास्तीत जास्त ..... महिन्याकरिता ठेवींचा स्वीकार करते.

अ) १२

ब) २४

क) ३६

१७) अमेरिकन ठेव पावतीची विक्री ..... मध्ये होते.

अ) लंडन

ब) जपान

क) यु.एस.ए. (अमेरिके)

ब) जोड्या जुळवा.

गट 'अ'		गट 'ब'	
अ)	समहक्क भाग भांडवल	१)	करार
ब)	कर्जरोखे विश्वस्त	२)	नफ्याचे भांडवलीकरण
क)	अग्रहक्क भाग धारक	३)	धाडसी गुंतवणुकदार
ड)	कर्जरोखे प्रमाणपत्र	४)	जोखमीचे भांडवल
इ)	बोनस भाग	५)	मालकीचे दस्तावेज
		६)	कर्जाचे भांडवलीकरण
		७)	सुरक्षित भांडवल
		८)	कर्जाचे दस्तऐवज
		९)	विश्वस्त करार
		१०)	सावध गुंतवणूकदार

क) खालील प्रत्येक विधानासाठी एक शब्द किंवा शब्दसमूह किंवा संज्ञा लिहा.

- १) हे खऱ्या अर्थाने कंपनीचे मालक असतात.
- २) भागांवरील मालकी हक्क दर्शवणारा दस्तऐवज.
- ३) या भागधारकांना कंपनीच्या अतिरिक्त नफ्यामध्ये सहभागी होता येते.
- ४) या संबंधित मंडळीमार्फत कंपनी कर्जरोखेधारकांशी व्यवहार करते.
- ५) हे कंपनीच्या व्यवस्थापनात सहभागी होणारे भागधारक आहेत.
- ६) हे मूल्य भाग प्रमाणपत्रावर नमूद केलेले असते.
- ७) हे मूल्य भाग बाजारातील मागणी व पुरवठा यांच्यानुसार ठरविले जाते.
- ८) अविभाजित नफा व्यवसायात वापरण्याचे धोरण.
- ९) ठेवीदारांना कंपनीने दिलेली कर्जाची पावती.
- १०) डॉलर या चलनाने अमेरिकेत विक्री होणारे दस्तऐवज.
- ११) अमेरिका सोडून इतरत्र विक्री होणारी ठेवपावती.
- १२) किमान ६ महिने व कमाल ३६ महिन्यांकरिता कंपनीने जनतेकडून स्वीकारलेली रक्कम.
- १३) विक्री वाढविण्याच्या उद्देशाने पुरवठादारांनी देऊ केलेली उधारी किंवा कर्ज.
- १४) ही सुविधा/सवलत बँकेत 'चालू खाते' असलेल्या कंपनीला दिली जाते.

ड) खालील विधाने बरोबर की चूक ते लिहा.

- १) समहक्क भाग भांडवल हे जोखमीचे भांडवल म्हणून ओळखले जाते.
- २) समहक्क भागधारकांना निश्चित दराने लाभांश दिला जातो.
- ३) कंपनीसमोर जेव्हा आर्थिक संकट येते तेव्हा समहक्क भागधारक असे संकट पेलायला तयार असतात.
- ४) कर्जरोखेधारकांना कंपनीच्या सर्वसाधारण सभेत मतदानाचा हक्क असतो.
- ५) बंधपत्रधारक हे कंपनीचे मालक असतात.
- ६) जागतिक ठेव पावती धारकाच्या वतीने भागपेढ्या समभागाचा साठा करून ठेवते.
- ७) वित्तीय संस्था प्रतिभूतीच्या विक्रीमध्ये 'भाग विमेकरी' म्हणून काम करतात.
- ८) रोख पत सुविधा मालमत्ता तारण ठेवून दिली जाते.
- ९) व्यापारी कर्जे ही दीर्घमुदतीच्या वित्तपुरवठ्याचा प्रमुख स्रोत आहे.

इ) गटात न बसणारा शब्द शोधा.

- १) कर्जरोखे, सार्वजनिक ठेवी, संचयी मिळकत (प्रतिधारण नफा).
- २) दर्शनी मूल्य, बाजार मूल्य, परतफेडीचे मूल्य.
- ३) भाग प्रमाणपत्र, कर्जरोखे प्रमाणपत्र, अमेरिकन ठेव पावती (ADR)
- ४) व्यापारी कर्ज, अधिविकर्ष, रोकड कर्ज.

फ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- १) व्यावसायिक संस्थेला आवश्यक असलेल्या निधीला ..... म्हणतात.
- २) परिवर्तनीय अग्रहक्क भागधारकांच्या भागांचे रूपांतर ..... मध्ये होते.
- ३) समहक्क भागधारक ज्यांना प्रतिनिधी म्हणून निवडतात त्यांना ..... असे म्हणतात.
- ४) ..... यांना बोनस भाग 'बक्षिस' म्हणून दिले जातात.
- ५) बंधपत्रधारक कंपनीचे ..... असतात.
- ६) अमेरिका सोडून इतरत्र विक्री होणाऱ्या ठेवपावतीला ..... म्हणतात.
- ७) ..... साली पहिल्या औद्योगिक धोरणांची घोषणा झाली.
- ८) जेव्हा देय रक्कम घेण्याच्या आधी पुरवठादार वस्तू ग्राहकाला विकतो त्याला ..... म्हणतात.

ग) कंसातील अचूक पर्याय निवडा.

गट 'अ'		गट 'ब'	
अ)	समहक्क भाग	१)	.....
ब)	.....	२)	निश्चित दराचा लाभांश
क)	कर्जरोखे	३)	.....
ड)	.....	४)	कंपनीचा साठलेला नफा
इ)	सार्वजनिक ठेवी	५)	.....

(चढउतार होणारा लाभांशाचा दर, अग्रहक्क भाग, निश्चित दराचे व्याज, प्रतिधारण नफा, अल्प मुदतीचे कर्ज)

ह) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) भाग म्हणजे काय ?
- २) समभाग म्हणजे काय ?
- ३) अग्रहक्क भाग म्हणजे काय ?
- ४) प्रतिधारण नफा म्हणजे काय ?
- ५) कर्जरोखे म्हणजे काय ?
- ६) बंधपत्र म्हणजे काय ?
- ७) अमेरिकन ठेव पावती (ADR) ची विक्री कोठे होते ?
- ८) जागतिक ठेव पावती (GDR) ची विक्री कोठे केली जाते ?
- ९) परिवर्तनीय कर्जरोखे म्हणजे काय ?
- १०) संचयी अग्रहक्क भाग म्हणजे काय ?

ई) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

- १) मालकीचे भांडवल हे तात्पुरते/हंगामी भांडवल आहे.
- २) समहक्क भागांना लाभांश निश्चित दराने दिला जातो.
- ३) अग्रहक्क भागांना लाभांश अस्थिर दराने दिला जातो.
- ४) प्रतिधारण नफा/संचयी मिळकत वित्तपुरवठ्याचा बहिर्गत स्रोत आहे.
- ५) कर्जरोखेधारक हा कंपनीचा मालक आहे.
- ६) बंधपत्रे हे अल्प मुदतीचे निधी पुरविते.
- ७) अमेरिकेत विक्री होणाऱ्या ठेव पावतीस जागतिक ठेव पावती असे म्हणतात.

प्र.क्र. २) खालील संज्ञा/संकल्पना स्पष्ट करा.

- १) कर्जाऊ भांडवल
- २) मालकीचे भांडवल
- ३) नफ्याची पुनर्गुंतवणूक
- ४) अधिविकर्ष
- ५) व्यापारी धनको

प्र.क्र. ३) खालील घटना व परिस्थितीचा अभ्यास करून आपले मत लिहा.

- १) डोनाल्ड कंपनीचा ताळेबंद २०१८-१९ असे दर्शवितो की कंपनीकडे समहक्क भाग भांडवल ₹ २५,००,०००/- असून त्यांची संचयी मिळकत ₹ ५०,००,०००/- इतकी आहे.
अ) आर्थिकदृष्ट्या कंपनी सबल आहे का ?
ब) संचित मिळकतीचे कंपनीच्या भांडवलामध्ये रूपांतर होऊ शकेल का ?
क) 'संचित मिळकत' ही कोणत्या प्रकारच्या वित्तपुरवठ्याचा स्रोत आहे ?
- २) मि. सतिश एक सट्टेबाज आहे. कंपनीच्या उत्पादनाची बाजारातील वाढती मागणी व त्यामुळे मिळणारा फायदा घेण्यासाठी सज्ज आहे.
अ) तुमच्या मते, मि. सतीश गुंतवणुकीसाठी कोणत्या प्रकारचे 'भाग' निवडेल ?
ब) त्याला त्यांच्या गुंतवणुकीवर परतावा म्हणून काय मिळेल ?
क) मि. सतिश भागधारक असल्यामुळे त्याला असणारा एक हक्क सांगा.

३) मि. रोहित एक गुंतवणूकदार आहे तो स्वतःचे पैसे प्रतिभूती खरेदीमध्ये गुंतवणार आहे. तो गुंतवणुकीवरील उत्पन्नावर अवलंबून आहे त्यामुळे कोणताही धोका पत्करण्यास तो तयार नाही. निश्चित उत्पन्न व मुद्दलाची सुरक्षितता यात त्याला स्वारस्य आहे.

अ) मि. रोहित ज्या प्रकारची प्रतिभूती निवडेल, त्याचे नाव सांगा.

ब) त्याच्या गुंतवणुकीवर परतावा म्हणून त्याला काय मिळेल ?

क) त्याला मिळालेला गुंतवणुकीवरील परतावा निश्चित असेल की चढउतार असणारा असेल ?

प्र.क्र. ४) फरक स्पष्ट करा.

- १) समहक्क भाग आणि अग्रहक्क भाग
- २) भाग आणि कर्जरोखे
- ३) मालकीचे भांडवल व कर्जाऊ भांडवल

प्र.क्र. ५) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- १) ठेवी म्हणजे काय ?
- २) जागतिक ठेव पावती म्हणजे काय ?
- ३) व्यापारी कर्ज म्हणजे काय ?
- ४) बँकेमार्फत कर्ज देण्याच्या कोणत्या योजना आहेत ?
- ५) बंधपत्राची वैशिष्ट्ये नमूद करा.

प्र.क्र. ६) खालील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

- १) समहक्क भागधारक हे कंपनीचे खरे मालक व नियंत्रक असतात.
- २) अग्रहक्क भागांना मतदानाचे सर्वसाधारण हक्क नसतात.
- ३) कर्जरोखे कंपनीची मालमत्ता तारण देऊन सुरक्षित केले जातात.
- ४) प्रतिधारण नफा ही वित्त उभारणीची सोपी व स्वस्त पद्धत आहे.
- ५) सार्वजनिक ठेव हा अल्पमुदतीच्या निधीसाठी उत्तम स्रोत आहे.
- ६) बंधपत्रधारक कंपनीचा 'धनको' आहे.
- ७) व्यापारी कर्ज हे रोख कर्ज नाही.
- ८) वेगवेगळ्या गुंतवणूकदारांचे गुंतवणुकीसाठी वेगवेगळे अग्रक्रम असतात.
- ९) समहक्क भागभांडवल हे जोखमीचे भांडवल आहे.

प्र.क्र. ७) खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) भाग म्हणजे काय ? भागाची वैशिष्ट्ये विशद करा.
- २) समहक्क भाग म्हणजे काय ? त्याची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ३) अग्रहक्क भाग म्हणजे काय ? त्यांचे विविध प्रकार स्पष्ट करा.
- ४) अग्रहक्क भाग म्हणजे काय ? त्याची वैशिष्ट्ये लिहा.
- ५) कर्जरोखे म्हणजे काय ? कर्जरोख्यांच्या विविध प्रकारांची चर्चा करा.
- ६) कर्जरोख्यांची व्याख्या लिहा व त्यांची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

